

Дмитро ДАНИЛЮК

РОЛЬ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ЗАКАРПАТТІ

Розкрито роль Товариства “Просвіта”, заснованого в Ужгороді 1920 р., у відродженні духовності і культури українців Закарпаття в 20–30-х рр. Акцентовано на участі просвітян у науковому житті регіону, зокрема у розгортанні історичних досліджень.

Ключові слова: “Просвіта”, Закарпаття, історична наука, історичні наукові і культурно-просвітні часописи.

Відродження духовності і культури українців Закарпаття в 20–30-х рр. ХХ ст. тісно пов’язане з діяльністю Товариства “Просвіта”, заснованого в Ужгороді 9 травня 1920 р. Загальну характеристику культурно-просвітницької, наукової та видавничої діяльності товариства вже зроблено¹. Однак залишається недослідженою його роль у розвитку історичної науки, хоча просвітяни практично відкрили нову сторінку в історіографії Закарпаття.

Справедливо буде підкреслити, що діяльність Товариства “Просвіта” і, зокрема, розгортання його членами історичних досліджень стало можливим тільки в нових суспільно-політичних умовах, які настали на Закарпатті з часу входження його до складу Чехословаччини. Відомий дослідник культури Закарпаття, очевидно тих суспільно-політичних перемін В. Гнатюк відзначав, що іскра національного почуття з розпадом Австро-Угорської імперії “розжеврила у великий вогонь, який уже не згасне. Як Фенікс із попелу почали повставати всякі товариства від гуманітарних до політичних, потворилися школи... Малий відломок українського народу відроджується на наших очах”². Вагомий внесок у це відродження внесли дослідження з історії краю.

Наукова розробка історії Закарпаття була зосереджена у літературно-науковому відділі Товариства “Просвіта”, а праці друкувалися на сторінках “Наукового збірника” під редакцією А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича і В. Бірчака. За період з 1922 по 1933 рр. всього було видано 14 томів.

Вже в першому томі редакція заявила, що це видання мало служити “інтересам науки, а головне – дослідів на полі історії, літератури, мови, етнографії, етнології, мистецтва, соціальної, політичної і церковної історії Підкарпатської Русі”³. Члени редколегії пообіцяли, що вони продовжуватимуть кращі традиції не тільки місцевих відомих дослідників історії Закарпаття, а й українських (І. Франка, В. Гнатюка, Д. Верхратського) та російських (О. Петрова).

Одним з найвідоміших дослідників історії Закарпаття був В. Гаджега (1864–1934). Свою діяльність священика він тісно поєднав з науково-дослідною роботою

в галузі духовного життя закарпатських русинів. Результати цієї роботи він опублікував у серії статей на сторінках “Наукового збірника” Товариства “Просвіта” в Ужгороді під спільною назвою “Додатки до історії Русинів і руських церковей” відповідно у Марамороській⁴, Ужанській⁵, Угочській⁶, Земплинській⁷ жупах. Обсяг їх перевищує 900 сторінок.

В. Гаджега вперше зробив наукововивірені висновки стосовно низки питань давньої історії Закарпаття. Він, зокрема, показав антинауковість тверджень І. Бідермана, А. Годінки й інших представників австрійської та угорської історіографії про те, начебто ця територія почала заселятися тільки з XIII–XIV ст. Використовуючи писемні твори візантійських та римських авторів, В. Гаджега яскраво змалював панораму суспільно-політичного процесу у східних слов’ян у V–IX ст. і на тлі цього показав заселення території історичного Закарпаття. Він вперше ознайомив наукову громадськість із писемними джерелами з цієї теми. Це, зокрема, уривок з Гільдесгеймського літопису (Німеччина), в якому під 1031 р. згадується, що сина короля Стефана Емеріха названо вождем “Руських”. У цьому ж літописі згадується й про те, що архієпископ Конрад у 1127 р. зустрів короля Стефана II у “Marchia Ruthenorum” (“Країна Руська”)⁸. А в кінці XIII ст. у Березькій жупі владарював жупан Григорій, який мав титул “officialis dux Ruthenorum”⁹, тобто офіційний, урядовий вождь русинів.

Для висвітлення питання про заселення території історичного Закарпаття В. Гаджега використав і угорські джерела, зокрема хроніку Аноніма XIII ст. “Gesta Hungarorum” (“Діяння угорців”). Сам Анонім стверджує, що русини жили тут ще до приходу угорців в кінці IX ст., вказує на існування укріплень Мункач і Унг. Ця хроніка стала для нас доступною власне тому, що саме В. Гаджега переклав окремі її глави з латинської мови українською та опублікував їх¹⁰. Він ввів у науковий обіг також матеріали хроніста XIII ст. III. Кезаї, який назвав Карпати “Ruthenorum Alpes” (“Руські гори”).

В. Гаджега багато зробив для поповнення закарпатської історіографії рідкісними документами, опублікованими у Римі в середині XIX ст. Серед них, зокрема, уривки з грамот римського папи Інокентія III (1204) і Григорія IX (1234) до угорського короля Бейли IV (1235–1270), в яких у контексті аналізу церковних справ згадується, що у східній частині Угорщини проживають народи “не латинського, а грецького обряду” і було б доцільно для них створити єпископство латинського обряду. А Бейла IV у листі до Риму написав, що Угорщина “обгороджена русинами”, які мають свої монастирі. Про наявність останніх свідчить також грамота константинопольського патріарха Антонія IV від 1390 р. до настоятеля монастиря у Грушеві. Та навіть сам примас Угорщини Ліппай у своєму донесенні до Риму чітко заявив, що “від Спиша до Марамороша в довготі 70 миль бігучих Карпатських гір живе біля 300 000 русинів із 600 священниками”¹¹.

Використовуючи документальні матеріали, співставляючи різні точки зору, визначаючи аргументованість доказів представників різних наукових напрямів, В. Гаджега зробив такий висновок: “Отже, як конечний вислід виходить нам то, що слов’яни на наших околицях в добу приходу маляр суть правдиві предки наших мало-русинов (українців) історично, філологічно і етнографічно”¹².

Більше того, В. Гаджега не тільки ствердив, що закарпатські русини є автохтонами на своїй території, а й визнав їх етнічну спільність з русинами на Схід від

Карпат. Розглянувши значну кількість матеріалів, він зробив такий узагальнюючий висновок: “Сим правдоподобно же доказано, що русини на Подкарпаттю, суть такими автохтонами на своїй землиці, як суть такими браття їх за горами Карпатами. Постойность русинов на Подкарпаттю є історична правда, а число їх без перестанку росло новими осадниками із-за Карпат. Оглядом на всі факти, погляд тих істориків, якби русини лиш од XIV віку із заселення князя Корятовича стали поселятися головно до Земплинської жупи, указується як цілком безосновна казка і як із пальця виссана теорія”¹³.

Друга важлива проблема, яку розглянув В. Гаджега – це прихід угорських племен в Тисо-Дунайську низовину і створення ними держави. Він правильно підкреслив, що важливим фактором, який сприяв консолідації угорців у державне об’єднання, було прийняття ними християнства східного обряду в кінці IX ст. Ця подія ввела угорців у спільноту європейських народів, і вони вступили у “приятельські відносини з сусідніми слов’янами – чехами, поляками і, особливо, з русинами, де не один угорський король оженився, куди не раз в нужді та переслідуванню тікали, помочи і прибіжища глядали і одержали і з сею допомогою вступили не раз і на королівський престол Мадярщини”¹⁴.

Закарпатський вчений і не підозрював, що він дав відповідь на питання, яке ставилося в російській історіографії ще в середині XIX ст.: Чому угорці не були вигнані, як гунни, або не були знищені, як авари, і яким чином їм вдалося уникнути долі своїх могутніх попередників?¹⁵

Заслужують на увагу дані, що наводяться В. Гаджегою, про існування на території Угорщини монастирів грецького (східного) обряду з старослов’янською мовою богослужіння ще в епоху Арпадовичів. Перший такий монастир заснував Ахтум (Охтум), болгарський князь, який був нащадком князя Глада, володаря територій за Тисою від ріки Марош до гір Ардяльських і до Дунаю. Та й самі перші угорські королі, будучи християнами східного обряду, засновували монастирі. Так, Андрій I (1046–1060) в честь дружини Анастасії, дочки київського князя Ярослава, заснував монастир грецького обряду у Вишеграді. Сама Анастасія заснувала жіночий монастир на березі Балатонського озера, в Тормові, а найдавніший такий монастир був в долині Веспреймській.

Зміцненню державотворчого процесу в угорців, на думку В. Гаджеги, сприяло і те, що вони перейняли багато позитивного від слов’ян, зокрема запозичили у них чимало слів, способи ведення господарства й організації суспільних відносин. Угорці вже “перестали вандрувати” і “зачали займатися більше газдовством, земледільєм, стали привикати к сталим осідкам і закладати постійні осідки і міста. І в сім учителями їм були побіджені слов’яни”¹⁶.

В. Гаджега простежив процес погіршення економічного і політичного становища слов’ян у складі Угорщини. Угорські землевласники насаджували як економічний, так і духовний гніт. Із встановленням їх панування “докончилися коротка свобода і сносна доля слов’ян, стали рабами мадярів”.

Заслуга В. Гаджеги перед історичною наукою і в тому, що він дав гідну відсіч спробам окремих угорських дослідників, зокрема, О. Сабова виставити наших предків кочівниками та ще з низьким рівнем розвитку культури. Він наводить цінні матеріали про заснування сіл ще з XIII ст. Щоб спростувати вигадки

про відсутність культурного життя, В. Гаджега подає детальний опис церков і монастирів на Закарпатті. Метод вірний, бо в ту епоху вони були головним осередком духовного життя. Автор використав достовірні дані із “Протоколу візиту єпископа М. Ольшавського 1751 р.”, який був складений після відвідування керівництвом всіх парохій Мукачівської єпархії. Матеріали важливі не тільки тим, що вказують на кількість церков, а й тим, що засвідчують наявність в кожній з них книг, звичайно, релігійного змісту. Ці книги читали в кожному селі, часто їх переписували, робили записи на полях, писали хроніки, в монастирях закладали бібліотеки в кілька тисяч екземплярів, відкривали школи. Так хіба ж можна говорити про відсутність культурного життя? Звичайно, що ні. Саме тому В. Гаджега не випадково друкує статті про початки народного шкільництва, культурно-освітню діяльність Ф. Корятовича, життя і творчість вчених М. Лучкая та І. Фогорашія. Аналізу лінгвістичної концепції цих вчених присвячений майже весь “Науковий збірник” за 1930–1931 рр.

Просвітяни плідно працювали в галузі літератури, мовознавства, фольклору та етнографії. Свідчення цьому – праці І. Панькевича “Тишівська “Александрія” із початку XVIII віка”, “Словено-руська граматика Арсенія Коцака другої половини XVIII віка” і, особливо, “Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах”, матеріали якої служать важливим джерелом для історичних досліджень¹⁷. Український вчений Ф. Колесса опублікував цінні дослідження з історії поширення на Закарпатті обрядових пісень і дійшов до висновку, що “це проречисте свідoctво культурної” єдності всіх частин українського народу”¹⁸.

На сторінках “Наукового збірника” Товариства “Просвіта” було започатковано вивчення соціально-економічної історії Закарпаття, становлення і розвиток на цій території феодально-кріпосницьких відносин. І сьогодні не втратили наукової вартості дослідження А. Шаша, зокрема, його статті з історії господарської діяльності Мукачівсько-Чинадіївської домінії графа Шенборна¹⁹.

Дослідження з історії Закарпаття просвітяни друкували і на сторінках журналу “Підкарпатська Русь”, що виходив у 1923–1937 рр., редакторами якого по чергову були І. Панькевич і П. Яцко. Редакція намітила широку програму вивчення історії рідного краю, зокрема, вирішила друкувати “популярні наукові статті з історії, географії, геології, природознавства, літератури, мистецтва, господарства, промислів, життя і буття нашого народу, описи околиць, сіл, міст...”²⁰. Важливими є матеріали В. Гаджеги про переселення на Закарпаття русько-литовського князя Ф. Корятовича, заснування міст і сіл ще в XIII ст. Значну кількість давніх літературних пам’яток виявив М. Лелекач. Аналізуючи їх, дослідник зробив висновок, що “наші предки жили тою культурою, яка витворилася за Карпатами”, і що “подкарпатська література не є окремішньою, але з нею творить одну цілість”²¹. М. Лелекач подав цікаві дані про перебування на Закарпатті козаків під час визвольної війни українського народу.

Дослідники-просвітяни продовжували традицію написання історії сіл і міст, яка зародилася на Закарпатті ще у XVIII ст. На сторінках журналу “Підкарпатська Русь” друкувалися розвідки з історії міста Севлюш (Виноградів)²², сіл Черноголова²³, Ужок²⁴, що на Велико-Березнянщині, та всієї Ужгородської домінії²⁵. Ця тематика розроблялася і на сторінках журналу “Наш рідний край” (1923–1939), який

редагував відомий культурно-освітній діяч Олександр Маркуш. Тут знаходимо цікавий фактичний матеріал щодо історії міст Ужгорода, Берегового, Сваляви, Ясіня²⁶.

Особливу увагу редакція журналу “Наш рідний край” звертала на ознайомлення молоді з тими історичними подіями, які зміцнювали в неї почуття кровної спорідненості з братами на схід від Карпат, нагадували про боротьбу за возз’єднання з ними. Журнал друкував спогади учасників всенародного руху за возз’єднання з Україною у 1918 р.²⁷ Особливо детально висвітлювалася робота Всекарпатського з’їзду в Хусті 21 січня 1919 р., який прийняв рішення про возз’єднання Закарпаття з Україною²⁸. Ці матеріали сьогодні – джерела при вивченні складного політичного становища на Закарпатті в 1918–1919 рр.

Різні аспекти з історії Закарпаття просвітяни висвітлювали і на сторінках таких видань, як календар “Просвіти”, “Народний календар”, журнал “Наша Земля” та багато інших. Вони створили дійсно наукові праці з історії соціально-економічного і культурного розвитку Закарпаття. Дослідники володіли багатьма мовами, що дозволило їм використати матеріали як місцевих, так і зарубіжних архівів і залишити нащадкам велику джерельну базу.

Отже, Товариство “Просвіта” гідно продовжувало кращі традиції закарпатської історіографії, започаткованої ще в кінці XVII – на початку XIX ст. І. Базилевичем, І. Орлаєм, Ю. Гуцою-Венеліним, М. Лучкаєм, О. Духновичем, наукова спадщина яких також вже стала предметом спеціального дослідження²⁹. Вивчення її показує, що історична наука відіграла значну роль у культурному і національному відродженні краю, у вихованні в закарпатських русинів української національної свідомості.

Dmytro Danyliuk. Role of “Prosvita” in the development of historical scholarship in the Transcarpathian region

The author stresses the role of “Prosvita” established in Uzhhorod in 1920 in cultural revival of Transcarpathian Ukrainians in 1920s-1930s. He shows the role of “Prosvita” activists in scientific life of the region, specifically in historical research.

Key words: “Prosvita”, Transcarpathian region, history science, historical scholarly and popular periodicals.

¹ Федака П. Нарис історії товариства “Просвіта” Карпатської Русі-України (1920–1939). – Ужгород, 1991; Пальок В. В. Наукова і видавнича діяльність “Просвіти” на Закарпатті в 20–30-х роках XX ст. // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1991.

² Гнатюк В. Володимир Бирчак. Літературні стремління Підкарпатської Русі // Наукові записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 76. – Львів, 1922. – С. 87.

³ Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді за рік 1922. Рочник I. – Ужгород, 1922. – С. 5.

⁴ Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в Мараморші // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді за рік 1922. Рочник I. – Ужгород, 1922.

⁵ Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в Ужанській жупі // Там само. Рочник II. – Ужгород, 1923; Рочник III. – Ужгород, 1924.

- ⁶ *Гаджега В.* Додатки к історії Русинів и руських церквей в жупі Угоча // Там само. Рочник IV. – Ужгород, 1925; Рочник VI. – Ужгород, 1927.
- ⁷ *Гаджега В.* Додатки к історії Русинів и руських церквей в бувшій жупі Земплинській // Там само. Рочник VII–VIII. – Ужгород, 1931; Рочник IX. – Ужгород, 1932. Рочник X. – Ужгород, 1934. Рочник XI. – Ужгород, 1935. Рочник XII. – Ужгород, 1937.
- ⁸ *Гаджега В.* Додатки... Рочник II. – Ужгород, 1923. – С. 35.
- ⁹ *Гаджега В.* Додатки... Рочник I. – Ужгород, 1922. – С. 145.
- ¹⁰ Підкарпатська Русь (Ужгород). – 1929. – Ч. 1–10.
- ¹¹ *Гаджега В.* Додатки... Рочник I. – Ужгород, 1922. – С. 154–155.
- ¹² *Гаджега В.* Додатки... Рочник VII–VIII. – Ужгород, 1931. – С. 84.
- ¹³ *Гаджега В.* Там само. – С. 87.
- ¹⁴ *Гаджега В.* Додатки... Рочник II. – Ужгород, 1923. – С. 26.
- ¹⁵ Див.: Собрание сочинений А. Гильфердинга. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1868. – С. 126.
- ¹⁶ *Гаджега В.* Додатки... Рочник II. – Ужгород, 1923. – С. 16.
- ¹⁷ Див.: *Данилюк Д.* Покрайні записи як історичне джерело // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С. 133–137.
- ¹⁸ *Колесса Ф.* Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті // Науковий збірник. Рочник X. – Ужгород, 1934. – С. 147.
- ¹⁹ *Шап А.* Нарис соціальної й господарської історії Шенборської латифундії Мукачівсько-Чинадіївської в першій половині XVIII ст. // Науковий збірник. Рочник IX. – Ужгород, 1932. – С. 101–134.
- ²⁰ Підкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 1.
- ²¹ *Лелекач М.* Коритнянський збірник церковних і світських пісень // Подкарпатська Русь. – 1929. – № 7. – С. 164.
- ²² Подкарпатська Русь. – 1925. – № 1–4.
- ²³ Там само. – 1932. – № 1–6.
- ²⁴ Там само. – 1930. – № 7–8.
- ²⁵ Там само. – 1932. – № 1–6.
- ²⁶ Наш рідний край (Тячів). – 1923. – № 2–9.
- ²⁷ Там само. – 1925. – № 3.
- ²⁸ Там само. – 1926. – № 5.
- ²⁹ *Данилюк Д., Ілько В. М. М.* Лучкай – історик-славіст Закарпаття першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 9; *їх же:* Оцінка творчої спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна у вітчизняній історичній літературі. – Там само. – 1992. – № 3; *Бача Ю., Данилюк Д.* Невідомий Олександр Духнович. – Ужгород, 1993.